

11. Соціофілософські аспекти релігії

УДК 316. 62

Світлана Литвин-Кіндратюк

Ритміка ритуальної поведінки в контексті історичних фігурацій релігійності

З позицій соціального конструкціонізму проаналізовано психолого-історичні трансформації ритуальної поведінки у контексті структури релігійності. Визначені їх особливості в історичному фігуруванні ритуальної поведінки як регулярної практики, що відзначається закономірною ритмікою. На основі аналізу теоретичних підходів та результатів емпіричних студій в межах чотирьох течій дослідження ритуалу з'ясовано, що ритуальна поведінка особистості представлена континуумом форм соціальної стабільної поведінки. Показано, що вони відрізняються характером повторюваності, тобто засвідчують неперервну ритміку ритуальної та ритуально-побутової поведінки, її фігуративний характер. Виокремлено низку реляційних маркерів морфогенезу ритуалу, а саме: рекурентність, періодичність, рекурсивність, пертурбативність. Припущено що ці маркери засвідчують основні типи ритміки психолого-історичних фігурацій ритуальної поведінки особистості в межах традиційної, модерної та постмодерної релігійності та здатні описувати її основні історичні фігурації.

Ключові слова: ритуальна поведінка, регулярна практика, соціально-психологічна ритміка

Svitlana Lytvyn-Kindratiuk

Rhythmic of ritual behavior in the context of historical figuration of religiosity

From the positions of social constructionism the psychological and historical transformations of ritual behavior in the context of religiosity are analyzed. Their features in the historical figuring of ritual behavior as a regular practice which has the regular rhythmic are viewed. Based on the analysis of theoretical approaches and results of empirical studies within four directions of ritual studies, it was established that individual ritual behavior is represented by continuum of social stable behavior forms. It is shown that they can differ according to the character of iteration, that demonstrates continuous rhythm of ritual and ritual-household behavior, its figurative nature. Number of relational markers of ritual morphogenesis, namely recurrence, frequency, recursion, perturbation are determined. It is suggested that these markers demonstrate basic types of rhythm of psychological and historical figuration of individual ritual behavior within the traditional, modern and postmodern religiosity and are fit to describe its main historical figurations.

Keywords: ritual behavior, regular practice, social and psychological rhythmic

В умовах глобалізації та трансформації соціальних процесів відчутних змін зазнає весь спектр соціальної стабільної поведінки особистості, зокрема релігійна поведінка. У сучасному світі релігійність суперечливо представлена не лише традиційною глибокою вірою, усвідомленням своєї конфесійної приналежності, але й сучасною масовою релігійністю з її нестійкістю та фрагментарністю, обрядовіством, конформізмом, прагматизмом тощо [1]. В психології та соціології релігії нині йдеться про дослідження як релігійної свідомості, так і більш розлогого релігійного досвіду, який конструюється у релігійних практиках. Однак соціально-психологічні механізми включення релігійної поведінки у структуру постмодерної релігійності як духовного та психопрактичного феномена залишаються ще недостатньо з'ясованими. На часі дослідження трансформацій колективної та індивідуальної релігійності в соціокультурному та етнокультурному контексті, що зумовлює звернення до соціально-психологічного та психолого-історичного аналізу релігійних практик. На особливу увагу заслуговує вивчення ритуальної поведінки як регулярної практики. Згадана поведінка зазнає постійних трансформацій і у частково ритуалізованих формах представлена у складі сучасної релігійності особистості. Стрижнем повсякчасних трансформацій ритуальної поведінки вважаємо її ритміку, яка є виявом процесу соціального конструювання. Інакше кажучи, йдеться про процес фігурування цієї поведінки, як і релігійності загалом, в соціальних взаємодіях членів соціальних спільнот різного масштабу, приміром мешканців античних полісів, середньовічних та модерних міст, сучасних мегаполісів.

Метою даної статті є теоретичний аналіз соціально-психологічної ритміки ритуальної поведінки, яка засвідчує закономірність процесу її фігурування у складі релігійності особистості. У цьому зв'язку ми поставили наступні завдання:

- проаналізувати дослідження ритуальної поведінки особистості в галузі міждисциплінарної ритуалістики;
- на матеріалі етнологічних, соціологічних, психологічних студій ритуальної поведінки виокремити соціально-психологічні маркери ритміки ритуальної поведінки особистості у структурі традиційної та сучасної релігійності.

Дослідження ритуалу та ритуальної поведінки відзначається багатоаспектністю та усталеною міждисциплінарністю. Німецький дослідник Кр. Вульф виокремлює чотири основні течії дослідження ритуалу [2]. Перша течія представлена етнографічними, психологічними та релігієзнавчими концепціями ритуалу, в яких засадничим визнається пошук взаємозв'язку ритуалів, міфів та релігії на рівні індивідуальної свідомості у культурологічному ландшафті (Дж. Дж. Фрезер, З. Фрейд, М. Еліаде, К. Юнг та інші). У межах другої течії соціально-антропологічних студій, що мають виразне соціологічне та соціально-психологічне спрямування, ритуали досліджуються у контексті соціальної структури, функцій та цінностей, що базуються на розумінні їх стандартної, стереотипізованої природи (Е. Дюркгейм, А. ван Геннеп, Б. Малиновський [3], А. Редкліф-Браун [4]). Для прихильників третьої культурологічно та семіотично зорієнтованої течії найбільше важить змістовне, символічне наповнення ритуалу, який прочитується як текст, що передбачає використання його інтерпретації (К. Гірц, Р. Граймс, В. Тернер). Представники четвертого, конструкціоністського напрямку в соціології та соціальній психології вивіщують практикування ритуалу, його перформативний та регулярний характер, інструментом якого є тіло (В. Тернер, Шехнер).

Загалом філософські, соціологічні, культурологічні, релігієзнавчі дослідження ритуалу та форм ритуальної поведінки особистості нині демонструють свою виняткову розмаїтість щодо вивчення його в статичі та динаміці. Попри відмінність наукових парадигм, підходів, методів дослідження предметом вивчення у цих студіях став насамперед архаїчний міфоритуальний комплекс, а також системи обрядів та першоритуалів минулого, релігійна поведінка, ритуалізації, тобто різноманітні форми ритуалу в контексті традиційної та сучасної релігійності. Не претендуючи на повноту опису соціально-психологічних особливостей та механізмів ритуальної поведінки, які поліаспектно, часом розпорошено, розглянуті у цих розлогіх студіях, зосередимося на пошуку вказівок на її історичну неперервність.

Спробуємо виокремити основні маркери соціально-психологічного морфогенезу ритуальної поведінки особистості, які мають, на нашу думку, ритмічну природу. Вони можуть вказувати на фігуративний, ритмічний характер неперервних змін цих форм поведінки. Під

ритмічною фігурацією, за Н. Еліасом [5], підрозуміваємо спосіб упорядкування, характер повторюваності форми ритуальної поведінки, що утворюють їх ритмічний малюнок, темпо-ритм у зв'язку з соціальними фігураціями, їхніми ритмами в певному континуумі ритуальних форм. Ритуально-побутову поведінку особистості слід віднести до проміжної ритуалізованої форми. Вона, як і ритуал, характеризується достатньою стабільністю, проте на відміну від ритуалу є більш гнучкою, виявляючи ознаки стабільності-мінливості, тим самим утворюючи різноманітні соціальні алгоритми в умовах соціальних змін та прискорення соціальних процесів. Процедура подальшого аналізу полягатиме у маркуванні характеристик повторюваності, регулярності ритуальної поведінки, на які вказують обсягові результати теоретичних та емпіричних студій ритуалу кінця XIX – початку XXI століття.

Перший, найбільш ранній з напрямів ритуалістичних студій декларує еволюціонізм ритуалу на засадах повторюваності як рекапітуляції, інваріантності, яку ми позначимо як відносну неперервність. Оскільки на початку століття ритуал зазвичай пов'язували з областю релігії та магії, вчені-еволюціоністи спрямували свій пошук на визначення («першоджерел») ритуалу. Ідея константності ритуалу, що сповідували еволюціоністи, привернула увагу психологів, зокрема вона знайшла свою розробку у вивченні фіксованої поведінки як похідної від першоритуалу (З. Фрейд) [6; 7].

У своїй психоаналітичній антропології З. Фрейд реконструює вплив суспільства та культури на особистість, зважаючи на ідеї еволюціонізму. Вчений акцентує значення елементів минулого досвіду та характеру його фіксації у поведінці індивіда, який вписаний у загублений у глибині тисячоліть першоритуал та зовсім іншу стосовно до сучасної йому першокультуру. Автор психоаналізу створює не просто суперечливу, а швидше парадоксальну модель взаємодії культури і особистості. З неї випливає, що в культурному досвіді пересічної особистості домінують культурні схеми, які є архаїчними, відтак істотно відрізняються від очікуваного для особистості доби модерну досвіду. Останнє дозволяє З. Фрейді постулювати конфлікт соціальної структури та структури особистості.

Поряд із розбудовою інтрапсихічних за своїм змістом структур психіки та особистості З. Фрейд встановлює аналогії, з одного боку, між

11. Соціофілософські аспекти релігії

соціально-психологічними прикметами поведінки архаїчного укладу життя з притаманними йому тотемами та негативними ритуалами (табу), з другого боку, і реаліями повсякденної поведінки представника урбаністичної спільноти, мешканця велелюдного європейського міста початку ХХ століття, приміром Відня. В поле його зору потрапляють стосунки батьків та дитини (ранній дитячий досвід) на тлі сімейного побуту. У психоаналітичній антропології формалізована поведінка особистості виступає як фіксоване, структурне самовідтворення елементів архаїчних ритуалів за взірцем першоритуалу, який торкається регулювання вітальних потреб (сексуальних). Елементи ритуальної поведінки повторюються незмінно та невідворотно у фіксованій, формалізованій поведінці особистості в умовах побуту з метою психологічного захисту від позбавлень культури. Фіксованість поведінки особистості свідчить про її нездатність до переключення, втрату природного ритму функціонування психіки, який за своїм характером є алгоритмічним та зворотнім.

Отже, у психоаналітичній теорії предметом спеціального розгляду вперше стає взаємозв'язок таких складних феноменів, як ритуальна та ритуально-побутова поведінка. Їх повторюваність трактується макросторично, з одного боку, соціокультурно, з іншого – психологічно. За своїм характером ця неперервність є константною та рекурентною (від лат. *recursion*, *recursare* – повернення, кругообіг), яка виявляється стосовно до архаїчної ритуальної, що представлена дещо схематично. На нашу думку, рекапітуляція в цьому випадку стосується не змісту повторюваного, а способу самовідтворення форми. Таким чином, уявлення про першоритуал, який історично задає рекурентний ритм відтворення інваріантним формам ритуальної поведінки в онтогенезі, вказує, на нашу думку, на перший соціально-психологічний маркер морфогенезу ритуальної поведінки особистості.

Торкнемося другого напрямку ритуалістики, котрий охоплює переважно соціологічні та культурно-антропологічні студії. Він став живильним ґрунтом для диференціації ритуальної та ритуально-побутової поведінки особистості, пошуку їх спільних та відмінних рис. Йдеться про структурно-функціональні дослідження ритуалів Е. Дюркгейма [8], А. Б. Малиновського [3], А. Г. Редкліф-Брауна [4], які дозволили виявити варіативність ритуалу як соціальної дії в її

стосунку до соціальної структури. Відтепер проблематика ритуалу занурюється у динаміку колективного життя, що втілюється в колективних формах – релігійних практик, міфів, соціальних структур та соціальної комунікації [2]. Е. Дюркгейму вдалося вперше показати періодичну впорядкованість ритуалів вкупі з колективними уявленнями у просторі і часі колективного існування, що опирається на зміну станів свідомості та певну регулярність дій (ритми), створюючи тимчасове збурення соціальної ритміки. Визнання ритуального характеру дій як у сакральній сфері, так і у мирському житті визначило трактування соціальної ритміки ритуалу як періодичної, оскільки він по чергово представлений у двох модусах існування спільноти. Відтак ритуально-побутова поведінка особистості постає як похідна від ритуалу в умовах первісної повсякденності, утворюючи континуум форм. Якщо ритуал є іррефлексивною формою, що періодично наповнюється міфологічним змістом, то ритуально-побутовій поведінці притаманні прикмети рефлексивності.

Таким чином, ритуальна поведінка в межах структурно-функціонального підходу розглядається як колективна чи індивідуальна дія, низка дій з священними предметами, що спрямовується ритуальними цінностями, загальною ритуальною готовністю, з врахуванням зміни емоційного стану особистості, або ж учасників ритуалу. Вона доповнюється ритуально-побутовими, ритуалізованими формами поведінки особистості в повсякденному житті. Окрім аналізу структури та функцій ритуалу, його зв'язку з колективними уявленнями, окремо підкреслюється періодична трансформація ритуалу в модусах колективної та індивідуальної екзистенції. Результати досліджень, які засвідчують періодичний ритм перетворення ритуалу на ритуально-побутову поведінку в цих модусах, вказують на другий соціально-психологічний маркер їх морфогенезу – періодичність.

Торкнемося третього, семіотичного напрямку ритуалістичних студій. Вони спрямовані на пошук змістовних, знаково-символічних характеристик ритуалу. Найбільш вагомі напрацювання на цьому терені належать семіотичному (М. Дуглас, В. Тернер) [2], Ю. Лотман [9] та інтерактивному підходам (Р. Коллінз) [10]. Семіотичні трактування ритуалу, з одного боку, зосереджуються на символічному характері ритуальної дії, з другого боку, розкривають інтерактивну сутність ритуалу та лінгвістично

11. Соціофілософські аспекти релігії

осмислюють проблему регулярності його форм в контексті ментальності доби модерну. Для прихильників цього напрямку, по-перше, пріоритетним є те, що ритуал повідомляє, оскільки це стереотипне повідомлення вже не вважається іррефлексивним і в ньому на безперечну увагу заслуговує як вербальна, так і невербальна складова. По-друге, його різноплановий зміст зашифрований у ритуальній символіці, що утворює багаторівневу систему знаків, кодів, символів. Погляд на ритуал з семіотичних позицій був розвинений у працях соціального антрополога Е. Ліча [11]. На основі топологічного опису лінгвістичні параметри ритуалу були представлені як комунікативний код. Вчений доходить висновку про рефлексивний характер комунікації ритуального суб'єкта, оскільки виконавцями та слухачами ритуалу є одні і ті ж люди.

Особливо впливовими на теренах ритуалістичних студій семіотичного спрямування слід вважати погляди В. Тернера. Автор теорії ритуального процесу В. Тернер вбачає в ритуалі єдність символічного змісту та впорядкованого процесу ритуальних дійств, що реалізуються за різних модусів екзистенції спільноти [12]. Структура ритуалу, за В. Тернером, може бути проаналізована одночасно з чотирьох позицій: символічної, ціннісної, цільової, рольової. Йдеться про ритуальну ситуацію, ритуальні епізоди, ритуальні ролі учасників, які поєднуються ритуальним контекстом у єдиній системі (щорічних, дворічних та чи п'ятирічних циклів) ритуальних дійств. Останні керуються семантичною структурою домінантних символів. У свою чергу, ритуальна поведінка представлена трьома класами «ритуальних жанрів», які можуть бути хронологічно циклічними чи монотонними, або ж зовсім аритмічними, а саме: 1) сезонні ритуали та ті, які залежать від критичних періодів розвитку людини або колективу; 2) ритуали з нагоди (церемонії життєвих незгод, лиха та катаклізмів), ритуали гадання, посвячення в релігійну асоціацію тощо; 3) щоденні приношення їжі та питва божествам. На основі указаної систематики В. Тернер окреслює проблему взаємозв'язку мікродинаміки (втільений в діях учасників ритуальний процес) та макродинаміки ритуалу (лімінальні стани соціальних спільнот), що згодом було реалізовано в його дослідженні перформативності ритуалів [12].

Отже, семіотичний аналіз ритуалу дозволив стверджувати, що між ритуалом та обрядом міститься низка перехідних форм поведінки,

які відрізняються рівнем ритуалізації [13, с. 18]. До високого рівня ритуалізації належать головні обряди календарного та життєвого циклу; середній рівень властивий окремим обрядам; низький рівень притаманний щоденному розпорядку дня. Семіотичний аналіз розширив горизонт дослідження ритуальної поведінки шляхом її занурення в семіотичний універсум, складну поліфункціональну систему вербальних та невербальних кодів однієї або кількох мов, носіями яких є учасники спілкування. Семіотичний універсум як сукупність окремих текстів та замкнених стосовно одна одної мов характеризується наявністю межі (кордону) та однорідністю, оскільки межа і є областю прискорення семіотичних процесів, а діалогічна комунікація – основа смислотворення в ній.

Згадані прийоми повторення та впорядкування ритуальної дії на перший погляд видаються аналогами вже описаного вище рекурентного ритму ритуалу. Проте, на нашу думку, в межах семіотичного універсуму відбувається не моделювання «пошуку теперішнього у далекому минулому», тобто повернення до першоджерел первісного часу та простору, а багаторазове повернення-віддзеркалення за типом лінгвістичної рекурсії (А. Анісімов) [14]. Український дослідник А. Анісімов стверджує, що лінгвістична рекурсія має знаково-абстрактний характер розкриття в свідомості тривалості та глибини дії простору й часу засобами впорядкованості складнопідрядних та складносурядних речень, семіотичних ланцюгів за принципом вкладених структур. Лінгвістичні схеми рекурсії зазвичай пов'язані з відчуттям глибини, тому викликають у людини стан тривоги.

Отже, рекурсивність ми приймаємо за третій соціально-психологічний маркер морфогенезу ритуалу та ритуально-побутової поведінки, який на рівні семіосфери засвідчує свою макропроцесуальну природу. Означення в текстах та подальше віддзеркалення ритуальних дій вкупі з міфами надає лінгвістичній рекурсії якості завершеного міфоруитуального прообразу.

Четвертий напрям дослідження ритуалу стосується постнекласичних студій, які кореспондують з герменевтичною традицією вивчення взаємодії особистості та культури та опираються на методологію соціального конструкціонізму. На основі численних антропологічних студій культурної динаміки ритуалу, способів його реалізованості у

11. Соціофілософські аспекти релігії

сакральному середовищі чи просторі побуту спільноти, психологічне трактування ритуалу починає змінюватися, набуває неklasичного та постнеklasичного абрису. Увагу дослідників привертають перманентні трансформації ритуалів як форм поведінки, їх поділяють на нові та традиційні. Відтепер соціальна ритміка ритуалу характеризується втіленою в поведінці окремого індивіда поліритмічністю. Користуючись аналогією з пертурбативним методом аналізу в математичній фізиці, відзначимо, що пертурбативність як маркер морфогенезу ритуально-побутової поведінки може мати місце у випадку появи на тлі рекурентності та рекурсивності ритміки поведінки окремої особистості нових, властивих лише їй резонансних аспектів. Тим самим уможлиблюється породження ритмів нового типу та прояви самокорекції цих ритмів.

У концепціях К. Бел, К. Гірца, Р. Граймса, В. Тернера ритуали та ритуалізації прочитуються не лише як тексти з метою розкриття соціальної та культурної динаміки суспільства, але й як драматизації, перформативно – задля вивчення значущості ритуальних практик щодо культурної символізації й соціальної комунікації [2]. В межах студій цього спрямування незаперечно вивиснується практичний ресурс ритуальної поведінки як тілесної дії, її індивідуальної неперіодичної ритміки, що протиставляється як регламентації, так і хаосу рухів. Має місце акцент на інсценований, процесуальний, ігровий бік ритуалу; оскільки в центрі уваги опиняються форми ритуальної дії, що дозволяють спільнотам генерувати, компенсувати та влагоджувати відмінності та розбіжності (Р. Веллер, М. П'єт, Б. Саймон, А. Селигман) [15].

Соціальні уявлення, переживання та смисли, що пов'язані з ритуалом, вже не розглядаються під кутом зору їх істинності, радше вони стосуються збагачення релігійного досвіду постмодерної особистості. Тим самим перформативність ритуалу та авторська інтерпретація життєвого досвіду на основі міфологічних схем надає ритуалу та міфу в просторі поведінки особистості оригінальності ритміки та характеру індивідуальної міфотворчості [16]. Розлогий ландшафт мінливості форм ритуалів в житті сучасної особистості представлено у праці відомого американського культурного антрополога Р. Граймса (R. Grimes) «Ремесло ритуальних сту-

дій» [17]. Розглядаючи ритуал у вузькому та широкому розумінні, Р. Граймс вказує на його ознаки, найперше йдеться про втіленість та мінливість.

Таким чином, порівняльний соціально-психологічний аналіз дозволив виокремити відмінні уявлення стосовно стабільності та неперервності ритуалу в межах різних наукових підходів. Ми виокремили низку реляційних маркерів морфогенезу ритуалу: а саме: рекурентність, періодичність, рекурсивність, пертурбативність. Їх визначаємо як основні типи ритміки психолого-історичних фігурацій ритуальної поведінки особистості в межах традиційної, модерної та постмодерної релігійності. Вважаємо, що вони здатні описати як макродинаміку, так і мікродинаміку цієї форми поведінки в психолого-історичному вимірі.

Нами були визначені основні маркери повторюваності ритуальної поведінки, які представлені в теоретичних побудовах та емпіричних результатах дослідників певних аспектів міфоритуального комплексу. Ритуальна поведінка представлена окремими формами, що відрізняються характером повторюваності, тобто засвідчують неперервну ритміку ритуальної та ритуально-побутової поведінки, її фігуративний характер. Ситуація активного використання концепту ритуал у міждисциплінарному ракурсі та одночасна причетність до категоріальної мережі психологічної науки передбачає його опрацювання на рівні соціально-психологічного поняття, що стане завданням наших подальших психолого-історичних студій.

1. Дудар Н. П. Релігійність в українському соціумі: детермінанти і характеристик сучасного стану : автореф. дис... канд. соціол. наук : спец. 09.00.11 / Дудар Надія Павлівна ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. — К., 2002. — 20 с.
2. Вульф К. Производство социального в ритуале и с помощью ритуала / Кристиан Вульф // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2010. — № 3. — С. 23–50.
3. Малиновский Б. Научная теория культуры / Бронислав Малиновский ; [пер. с англ. И. В. Утехина]. — М. : ОГИ (Объединенное Гуманитарное Издательство), 1999. — 208 с.
4. Рэдклифф-Браун А. Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции / Альфред Р. Рэдклифф-Браун ; [пер. с англ.]. — М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. — 304 с.

11. Соціофілософські аспекти релігії

5. Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні та психогенетичні дослідження / Норберт Еліас. — Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. — 669 с.
6. Фрейд З. Тотем и табу / Зигмунд Фрейд ; [пер. с нем. М. В. Вульфа]. — СПб. : Издательская Группа «Азбука-классика», 2010. — 256 с.
7. Фрейд З. Недовольство культурой / Зигмунд Фрейд ; [пер с нем.]. — Харьков : Фолио, 2013. — 221 с.
8. Дюркгейм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії / Еміль Дюркгейм ; [пер. з фр. Г. Філіпчук та Зої Борисюк]. — К. : Юніверс, 2002. — 424 с.
9. Лотман Ю. М. Статті по семиотике культуры и искусства / Юрий Михайлович Лотман ; предисл. С. М. Даниэля ; сост. Р. Г. Григорьева. — СПб. : Академический проект, 2002. — 543 с.
10. Коллинз Р. Програма теорії ритуала інтеракції / Р. Коллинз // Журнал соціології та соціальної антропології. — 2004. — Т. 7, № 1. — С. 27–39.
11. Лич Э. Культура и коммуникация: Логика взаимосвязи символов. К использованию структурного анализа в социальной антропологии / Эдмунд Лич ; [пер. с англ.]. — М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. — 142 с.
12. Тернер В. Символ и ритуал : монография / Виктор Тернер ; сост. и авт. пред. В. А. Бейлис, отв. ред. Е. М. Мелетинский ; Академия наук (АН) СССР. — М. : Главная ред. восточ. лит-ры изд-ва «Наука», 1983. — 277 с.
13. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре: структурно-семантический анализ восточно-славянских обрядов / Альберт Кашфуллович Байбурин. — СПб. : Наука, 1993. — 240 с.
14. Анисимов А. В. Компьютерная лингвистика для всех: Мифы, Алгоритмы, Язык / Анатолий Васильевич Анисимов. — К. : Наук. думка, 1991. — 208 с.
15. Селигман А. Да здравствует ритуал (Ритуалы и их господство там, где не нужна искренность) : введение к книге / Адам Селигман, Роберт Веллер, Мишель Пьет, Бине Саймон // Иностранная психология и социальная история. — 2009. — № 2. — С. 171–183.
16. Литвин-Кіндратюк С. Д. Психологія традиційної релігійності українців і сучасні аспекти харчування / С. Д. Литвин-Кіндратюк // Християнство в Україні на межі третього тисячоліття. — Івано-Франківськ : Плай, 2002. — С. 216–224.
17. Grimes R. L. The Craft of Ritual Studies / Ronald L. Grimes. — Oxford : Oxford University Press, 2013. — 398 p.